

פרק י"א: תחילה, תחולה, הוראות מעבר והוראת שעה

48. תחילה

תחילתו של חוק זה, שנה מיום פרסומו.

49. הוראות מעבר

(א) מי שערב פרסומו של חוק זה עסק בעריכת בדיקות גנטיות או במתן ייעוץ גנטי, יהיה רשאי להמשיך בעיסוק האמור למשך שנתיים נוספות מיום תחילתו של חוק זה.

(ב) נלקחה מנבדק דגימת DNA מזוהה לפני תחילתו של חוק זה, ניתן לערוך בה מחקר ובלבד שהופרדו ממנה הפרטים המזהים, בכל דרך שהיא, והוראות החוק לענין קבלת הסכמה מדעת לא יחולו על דגימה זו, אלא אם כן נתן הנבדק, בעת מתן הסכמתו ללקיחת הדגימה הוראה אחרת, ובלבד שהופרדו ממנה, בכל דרך שהיא, הפרטים המזהים.

50. תחולה

חוק זה יחול גם על המדינה, ואולם, לענין רשויות הביטחון ורשויות אכיפת החוק, יחולו הוראות פרק ז' בלבד.

51. הוראת שעה

תוקפו של סעיף 30(ג) שלוש שנים מיום פרסומו של חוק זה.

תורת המוסר היהודי

א. הגדרת המושג

בערך זה יידונו העקרונות המוסריים היהודיים הכלליים, והעקרונות המוסריים היהודיים הנוגעים לבעיות רפואיות. תחום אחרון זה מכונה כיום בשם אתיקה רפואית יהודית, או בשם ייחודי יותר – רפואה והלכה.

ב. עקרונות מוסריים כלליים⁴

מקור תקיפות המוסר – קיים הבדל מהותי ועקרוני בין תורת ישראל לבין תורות פילוסופיות-אתיות 'חילוניות' ביחס

המונח 'מוסר' במקרא משמש במובן של דברי תוכחה, לקח ואזהרה¹, או במובן של פעולת ענישה וגמול על מעשה רע². המשמעות בה משמש מושג זה בימינו היא ידיעת ההתנהגות הנכונה והראויה בחיים, ומכלול כללי ההתנהגות הנכונה³, הן ביחס שבין האדם למקום, והן ביחס שבין האדם לחברו.

תורת המוסר הכללי. [4] על עקרונות מוסריים כלליים, שיש להם התייחסות מיוחדת לנושאי

[1] ירמיה ב' ל'; צפניה ג' ב'; משלי יב' א, יט ב', ועוד. [2] כגון משלי כב' טו. [3] ראה ע'

למקור תקיפות המוסר וההתנהגות בכל שטחי החיים.

באופן כללי ניתן לומר, שהמקור היהודי-תורני למערכת החוקים והמוסר הוא האמונה בקב"ה ובתורתו, בעוד שהמקור 'החילוני' למערכות אלו הוא התבונה האנושית⁵. תוקפם ומקור סמכותם של כללי המוסר היהודי, בדיוק כמו כללי החוק וההלכה, נובעים מהתורה שבכתב ומהתורה שבעל פה, אשר ניתנו למשה מסיני מפי הגבורה. דבר זה מבואר באופן כללי ועקרוני בדברי חז"ל: 'בהר סיני', מה עניין שמיטה אצל הר סיני, והלוא כל המצוות נאמרו מסיני, אלא מה שמיטה נאמרו כללותיה ופרטיה מסיני, אף כל המצוות נאמרו כללותיהם ופרטיהם מסיני; וכן: 'אלה החקים והמשפטים והתורת אשר נתן ה' בינו ובין בני ישראל'⁶, מלמד ששתי תורות ניתנו להם לישראל, אחת בכתב ואחת בעל פה, 'בהר סיני ביד משה', מלמד שכל התורה, הלכותיה דקדוקיה ופירושיה, ניתנו על ידי משה בסיני⁷.

תוקפם של הכללים והפרטים הללו מתייחס לא רק למצוות שבין אדם למקום, ולא רק למצוות שאין להן הסבר רציונלי-הומניסטי, שבאלו מובן שללא התורה לא יכולנו לדעתם, אלא גם לכל מכלול המצוות וההנהגות 'ההגיוניות'

והמוסריות במובן ההומניסטי. ואף דבר זה מבואר בדברי חז"ל, שיש הבדל בין לשון התורה 'משפט' לבין הלשון 'חוק', שהראשון הוא דבר מיושר והגיוני, שהדין נותן לעשותו, ואילו לא נכתב, דין הוא שייכתב; והשני הוא דבר שאינו אלא גזירת המלך, שאין טעם לדבר, ואילו לא נכתב, לא היו יודעים אותו מדעת בני אדם⁸. לדעת חז"ל ופרשנים רבים גם מצוות בעלות ערך מוסרי אנושי-אוניברסלי צריכים להיעשות דווקא מתוך הבנה וידיעה שהם ניתנו על ידי הקב"ה, שרק זה הוא מקור תוקפם, ולא ההבנה האנושית-מוסרית⁹.

יתר על כן, התורה והאמונה הם יסוד המוסר והתוקף שלו לא רק כאשר מדובר במצווה מפורשת בתורה ובהלכות מפורטות, אלא גם כאשר מדובר בגדרים, בכללים ובפרטים מוסריים, שדורשים מילוי בתוכן מעשי על ידי חכמי ההלכה בכל דור. דבר זה מבואר על ידי המפרשים: "לפי שמסכת זו = אבות אינה מיוסדת על פירוש מצווה ממצוות התורה כשאר מסכתות שבמשנה, אלא כולה מוסרים ומידות, וחכמי אומות העולם גם כן חיברו ספרים כמו שבדו מליבם בדרכי המוסר כיצד יתנהג האדם עם חברו, לפיכך התחיל התנא במסכת זו 'משה קיבל תורה מסיני', לומר לך, שהמידות והמוסרים שבזו המסכת לא בדו אותם חכמי המשנה

רפואה — ראה בחלק ג. [5] ראה הגר"ד סולובייצק, איש האמונה, עמ' 10. וראה ע' תורת המוסר הכללי. [6] ויקרא כו. מו. [7] תו"כ ויקרא כה. א. [8] יומא סו. ב. וראה עוד רש"י עה"ת בראשית כו. ה, ויקרא יח. ד, ויקרא יט. יט;

רמב"ם מעילה סופ"ח. וראה גמ' יומא שם ור"ח שם דוגמאות לשתי קבוצות של מצוות כאלו. [9] ראה ספרא, פר' קדושים י. יא; רש"י סנהדרין עו. ב, בעניין השבת אבדה לגוי; רמב"ם מלכים ח. יא, ומו"נ ג. כו; בכור שור, ויקרא יט. ג, ושם

מליבם, אלא אף אלו נאמרו בסיני¹⁰.

עוד מיוחדת גישת היהדות בכך שהיא משלבת בתוכה הן נורמות התנהגותיות מוגדרות ומחוייבות על פי כללים, ציוויים, חוקים והנחיות פרטניים, היינו גישה הלכתית-מעשית-חוקית מפורטת, והן נורמות כלליות של יושר, הגינות ומוסר, היינו עקרונות צדק כלליים בבחינת 'ואנוהו'¹¹, מה הוא חנון ורחום, אף אתה היה חנון ורחום¹².

כמה עקרונות-יסוד של המוסר היהודי:

באופן עקרוני אין בתפיסת היהדות כל הבדל בין חוקים והלכות לבין מוסר ואתיקה, שכן כולם מהווים חלקים אינטגרליים של התורה, ותוקפם וסמכותם נובעים מכוח התורה וההתגלות האלקית. ההלכה היא המכרעת את האסור ואת המותר של תורת המוסר¹³. זאת בניגוד לתפיסות החברתיות, אשר מבחינות בין חוק ומשפט, לבין מוסר ואתיקה¹⁴. מכאן גם נובע, שעקרונות הדיון היהודי-הלכתי בבעיות התואמות את המוסר האנושי אינן שונות מעקרונות הדיון בבעיות הלכתיות-חוקיות, והדיון בהן הוא בעזרת אותם כללים ושיטות.

המוסר היהודי כולל את הגדרות ההתנהגות הנאותה והראויה הן ביחסים שבין אדם למקום, והן ביחסים שבין אדם לחברו. זאת בניגוד לתפיסות ההומניסטיות, שעל פיהן יש משמעות למוסר רק ביחסים בין בני אדם¹⁴. לפיכך אין כל הבדל מהותי בין איסורי גניבה, רציחה, שקר, נקמה ונטירה וכיו"ב, ובין איסור עבודה זרה, חילול שבת, אכילה ביום כיפור וכיו"ב; וכמו כן אין כל הבדל בין חיובי צדקה, ביקור חולים, הלווית המת, הכנסת כלה וכיו"ב, לבין שמירה על הכשרות, אכילת מצה בפסח, ישיבה בסוכה בסוכות וכיו"ב. יש אמנם הסבורים, שביהדות קיימת אוטונומיה של המוסר, במובן של הגעה אל עקרונות מוסריים והתנהגות נורמטיבית-אתית מכוח האדם עצמו, מתוך הסתכלות בטבע וכיו"ב, אך דעה זו נדחתה על ידי אחרים¹⁵.

על פי העקרונות המעוגנים בתורה ובהלכה יש חובה לא רק להימנע מעשיית רע אלא גם לעשות טוב, ולגמול חסד עם הזולת, שכן 'סור מרע ועשה טוב'¹⁶ הם שני חלקים שווים של החובה המוסרית-יהודית. זאת בניגוד למערכות משפטיות-חוקיות, שרובם הגדול עוסק רק במניעת נזק מהזולת, אבל איננו מחייב עשיית טוב לזולת, ואף מערכות ערכיות רבות מבדילות בין האיסור הברור

30(2):74, 1996; Blau Y, *Torah u'Madda J* September 2000, pp. 19ff. [13] חזו"א אמונה ובטחון רפ"ג. וראה עוד שם פ"ג אות י. [14] ראה בע' תורת המוסר הכללי. [15] ראה א.א. אורבך, חז"ל – אמונות ודעות, עמ' 280 ואילך; אנציקלופדיה עברית, כרך כב, ע' מוסר, עמ' 612 ואילך. [16] תהלים לד טו.

יט יח; העמק דבר, ויקרא כ כו, ועוד. [10] הרע"ב, בריש מסכת אבות. [11] שמות טו ב. [12] שבת קלג ב; רמב"ם דעות א ו. וראה על הגישה הכפולה הזו – Wurzbürger W, *Ethics of Responsibility: Pluralistic Approaches to Covenantal Ethics*, Philadelphia, 1994; Shatz D, *Tradition*

אשר היא מלאה מהמורות ומכשולים מוסריים, ולא התנהגות מוסרית מתוך פרישות והתבודדות מהגורמים המפריעים להישגים מוסריים²¹.

התייחסות למוסר במקרא ובחז"ל

כללי – במקרא ובחז"ל מצינו התייחסות נרחבת למוסר ולהתנהגות ראויה, הן בין אדם לחברו והן בין אדם למקום. באופן מפורט ומפורש בא הדבר לידי ביטוי בספרי הנביאים הראשונים והאחרונים, בספרי קהלת ומשלי, בפרקי אבות, במסכת דרך ארץ רבה וזוטא, ובחלקי האגדה שבש"ס.

בתורה עצמה מצינו שתי דרכים עיקריות להוראת ההתנהגות המוסרית הנאותה בין אדם לחברו ובין אדם למקום: דרך אחת היא במצוות ובהלכות מוגדרות, ובכללים עקרוניים מחייבים²²; דרך שניה היא בתיאור על דרך הסיפור של התנהגויות של אישים שונים הראויות לחיקוי. דבר זה בא לידי ביטוי בעיקר בחומש בראשית, שבכולו לא מנו מוני המצוות אלא רק שלוש מצוות מתוך תרי"ג המצוות שבתורה, אך בעצם יש בו הרבה מאד הכוונות והנהגות שנלמדות מסיפורי התורה, בבחינת 'מעשה אבות סימן לבנים', במובן שמעשי האבות הם הוראה לבנים כיצד לנהוג בחיי היום-יום, ו'יפה שיחתן של עבדי אבות לפני הקב"ה מתורתן של בנים'²³, היינו שהלקחים הנלמדים מספורי התורה בספר בראשית

והמוגדר לעשות רע, לבין ההמלצה בלבד לעשות טוב. לפיכך, לא רק שיש איסור על מעשים הפוגעים בזולת והמזיקים לו, כמו גניבה, חבלה, רציחה וכיו"ב, אלא שיש מצווה חיובית של מתן צדקה, ביקור חולים, הכנסת אורחים, השבת אבדה וכיו"ב.

על פי אותם עקרונות מחייב המוסר היהודי לא רק פעולות נכונות, אלא גם מחשבות ורצונות ראויים. לפיכך מצינו בתורה איסורים כמו שנאה, נקימה ונטירה וכיו"ב, וחובים כמו אהבת הקב"ה, אהבת הזולת, אהבת הגר וכיו"ב.

אחת המטרות הנעלות של המוסר היהודי היא לקדש את החול, ולהעלות את החולין והמעשים השגורתיים למדרגה של קדושה¹⁷. יש בין האומות שיטות מוסר ודת שונות, אשר משבחות את החורגים מחיי השגרה היום-יומיים, הפורשים מיחסי אישות, המרעיבים עצמם, והמסגפים עצמם בדרכים שונות, אך אין זו הדרך המקובלת במוסר ובהלכה היהודיים¹⁸. היהדות איננה דורשת עקירת היצרים, אלא דבר קשה ממנו, היינו השתלטות על היצרים, והמלחמה ביצר אין פירושה נסיגה מן העולם ומפעולה בתוכו, אלא כיבוש היצר אגב עשייה ויצירה בעולם, וכדברי חז"ל, שיש לעבוד את השם ולאהבה אותו 'בכל לבבך'¹⁹, בשני יצריך – ביצר טוב וביצר רע²⁰. הדרך הזו היא קשה יותר, שכן היא דורשת התנהגות מוסרית וראויה בתוך המסגרת היום-יומית,

ו ה. [20] ברכות נד א. [21] ראה ע' מיניות הע' 90 ואילך. [22] ראה להלן הע' 31 ואילך. [23] בראשית רבה ס יא; רשי' עה"ת בראשית

[17] ראה אורות הקודש, ח"א עמ' קמה-קמו; מאמרי הראי"ה ח"ב מאמר הקודש והחול, עמ' 404 ואילך. [18] ראה ע' יסורים. [19] דברים

שהזכיר הרבה מהם וכו', חזר לומר בדרך כלל שיעשה הטוב והישר בכל דבר, עד שייכנס בזה הפשרה ולפנים משורת הדין וכו', ואפילו מה שאמרו פרקו נאה ודיבורו בנחת עם הבריות, עד שייקרא בכל עניין תם וישר²⁵.

התפיסה של חשיבות העקרונות באמונה ובמוסר היהודי מודגמת היטב בדברי חז"ל²⁶: תרי"ג מצוות נאמרו למשה מסיני, בא דוד והעמידן על אחת עשרה²⁷, בא מיכה והעמידן על שלושה²⁸, חזר ישעיהו והעמידן על שתיים²⁹, בא חבקוק והעמידן על אחת³⁰.

גדרים ועקרונות — מצינו במקרא גדרים ועקרונות כלליים ביחסים שבין אדם לחברו, כגון: 'ואהבת לרעך כמוך'³¹, זה כלל גדול בתורה³², ודעלך סני לחברך לא תעביד, זו כל התורה כולה, ואידך זיל גמור³³; 'ולא תחלל את שם אלקיך'³⁴, שלא להתנהג בדרך שיתחלל בו שם שמים³⁵; 'ועשית הישר והטוב בעיני ה'³⁶, 'שמרו משפט ועשו צדקה'³⁷, 'שנאו רע ואהבו טוב והציגו בשער משפט'³⁸, 'עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם

חשיבותן גדולה אף מההלכות המוגדרות והספציפיות של התורה בחלקה ההלכתי. וכל המסופר בחומש בראשית הוא בתחום המוסר שבין אדם לחברו ובין אדם למקום, אף שאין בהם הלכות ומצוות מוגדרות ומיוחדות. לפי חז"ל כל תיאורי "ההתנהגויות" של הקב"ה לא באו אלא על מנת ללמד בני אדם את דרכי ההתנהגות הראויים, והמצווה להידמות בדרכי ה' הטובים והישרים²⁴.

כללים ופרטים — תורת המוסר היהודי, הן ביחס להתנהגות שבין אדם למקום, והן ביחס להתנהגות שבין אדם לחברו, מורכבת מחד גיסא מכללים ועקרונות, ומאידך גיסא מפרטים והלכות ספציפיים. ההלכות המפורטות והספציפיות נועדו להסדיר את ההתנהגות הראויה במצבים מוגדרים, בעוד שהכללים והעקרונות נועדו לחנך את האדם להתנהגות ראויה גם במצבים הרבים והמגוונים שאין כל אפשרות לכלול אותם בהלכות ספציפיות: "וזה עניין גדול, לפי שאי אפשר להזכיר בתורה כל הנהגות האדם עם שכניו ורעיו, וכל משאו ומתנו ותיקוני היישוב והמדינות כולם, אבל אחרי

ואחר מישראל כגופו (רמב"ם דעות ו ג). [33] שבת לא א — שיטת הלל. וראה פרטים שונים הנלמדים מכלל זה במקורות הבאים — כתובות לו ב; קידושין מא א; סנהדרין מה א; סנהדרין פד ב; נידה יז א. [34] ויקרא יח כא. וראה גם ויקרא יט יב; שם כב לב. [35] יומא פו א; רמב"ם לאווין סג; רמב"ם יסודי התורה פ"ה; חינוך מ' רצה. [36] דברים ו יח. וראה ע"ז כה א. וראה פרטים שונים הנלמדים מכלל זה במקורות הבאים — ב"מ טז ב; ב"מ קח א. וראה רמב"ם עה"ת על פסוק זה. [37] ישעיה נו א. [38] עמוס ה טו.

כד מב. וראה מה שכתב בנידון הנצי"ב בהקדמה להעמק דבר. [24] דברים כח ט; שבת קלג ב; רמב"ם עשין ח; רמב"ם דעות פ"א; חינוך מ' תריא. [25] רמב"ם עה"ת דברים ו יח. וראה עוד כיוצא בזה בפירוש הרמב"ם עה"ת ויקרא יט ב, ודברים יב כח, וראה גם במ"מ שכנים יד ה. [26] מכות כג ב-כד א. [27] על פי תהלים פט"ו. [28] על פי מיכה ו ח. [29] על פי ישעיה נו א. [30] על פי חבקוק ב ד. וראה רש"י מכות כד א ד"ה והעמידן. [31] ויקרא יט יח. [32] ירושלמי נדרים ט ד — שיטת רבי עקיבא, ומצווה על כל אדם לאהוב את כל אחד

מצוות מוסריות שמקורן בתורה:

הטבה, כיבוד, והתייחסות נאותה לזולת: כבוד אב ואם⁴⁴, לא לשנוא את הזולת, ואפילו בלבבו⁴⁵, לכבד זקנים וחכמים⁴⁶, לכבד את הבריות⁴⁷, לאהוב את הזולת⁴⁸.

הימנעות מפגיעה בזולת כמעשה: לא לרצוח⁴⁹, לא לגנוב⁵⁰, לא לעשוק ממון של הזולת⁵¹, לא לגזול⁵², לא לבייש⁵³, לא להימנע מלהציל נפש⁵⁴, לא להסיג גבול⁵⁵, חיוב השבת אבדה, ואיסור התעלמות מאבדה⁵⁶, החיוב להסיר מכשולים וגורמים מזיקים מן הסביבה⁵⁷, חיוב הצלת הנרדף מיד הרודף אותו⁵⁸.

הימנעות מפגיעה בזולת בדבור

אלקיך³⁹; וצדיק באמונתו יחיה⁴⁰; למען תלך בדרך טובים, וארחות צדיקים תשמר⁴¹; דרכיה דרכי נעם, וכל נתיבותיה שלום⁴², וכיו"ב.

פרטים והלכות – אכן, מערכת המוסר היהודי, כמו כל המערכת ההלכתית, איננה מסתפקת בדרך כלל בכללים תיאורטיים בלבד, אלא ממלאת אותם בתוכן מעשי ופרטני. דרישת התורה היא שכל אחד ואחת ישאפו ויחתרו להגיע לשלימות התנהגותית כלפי הזולת, כמעשה בדבור ובמחשבה, ולאווך הגדרות מופשטות של מידות טובות כלליות⁴³.

בתורה, מבין תרי"ג המצוות, יש מספר ניכר של מצוות שניתן להגדירם כמוסריות ביחסים שבין אדם לחברו. להלן רשימת

חינוך, מ' לד; טושי"ע חו"מ סי' תכה. [50] ויקרא יט יא; רמב"ם לאווין רמד; רמב"ם הל' גניבה; חינוך מ' רכד; טושי"ע חו"מ סי' שמח. [51] ויקרא יט יג; רמב"ם לאווין רמו; רמב"ם גולה ואבדה א ד; חינוך מ' רכח; טושי"ע חו"מ סי' שנט. [52] ויקרא יט יג; רמב"ם לאווין רמה; רמב"ם הל' גולה ואבדה; חינוך מ' רכט; טושי"ע חו"מ סי' שנט. [53] דברים כה יא-יב; רמב"ם חובל ומזיק א א; טושי"ע חו"מ תכ ג. [54] ויקרא יט טז; רמב"ם לאווין רצז; רמב"ם רוצח א יד; חינוך מ' רלו; טושי"ע חו"מ סי' תכו. וראה בגדרי מצווה זו בע' לא תעמד על דם רעך. [55] דברים יט יד; רמב"ם לאווין רמו; רמב"ם גניבה ז יא; חינוך מ' תקב; טושי"ע חו"מ סי' שעו. [56] דברים כב א-ג; רמב"ם עשין רד, ולאווין רסט; רמב"ם גולה ואבדה פי"א; חינוך מ' תקלח-ט; טושי"ע חו"מ סי' רנט. [57] דברים כב ח; רמב"ם רוצח פי"א; חינוך מ' תקמו-ז; טושי"ע חו"מ סי' תכו. [58] דברים כה יב; רמב"ם עשין רמו, ולאווין רצג; רמב"ם רוצח פי"א; חינוך מ' תר-א; טושי"ע חו"מ סי' תכה.

[39] מיכה ו ח. [40] חבקוק ב ד. [41] משלי ב כ. וראה ב"מ פג א. [42] משלי ג יז. ראה סוכה לב א. וראה שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' אלף נב (תרכז). [43] ראה תיאור הצדיק והישר – ישעיה לג טו; יחזקאל יח ה-ט; תהלים פרקים א, טו, כד; איוב פרקים כט-לא ועוד. [44] שמות כ יב; שמות כא טו; ויקרא כ ט; ויקרא יט ג; דברים ה טו; רמב"ם עשין רי-ריא, לאווין שיח-שיט; רמב"ם ממרים פי"ה-ו; ס' החינוך, מ' לג, מ' מח, מ' ריב, ומ' רס; טושי"ע יו"ד סי' רמ-רמא. [45] ויקרא יט יז; רמב"ם לאווין שב; רמב"ם דעות ו ה; חינוך מ' רלח. [46] ויקרא יט לב; רמב"ם עשין רט; רמב"ם תלמוד תורה פי"ה-ו; חינוך מ' רנו; טושי"ע יו"ד רמב-רמד. [47] אבות ב י; אדר"ג פכ"ו; רמב"ם דעות ו ג. [48] ויקרא יט יח; רמב"ם עשין רו; רמב"ם דעות ו ג; חינוך מ' רמג. וראה עוד במשנה אבות א ב, א ה, א ו, א יב, א טו, ב יב, ג יא, ג יד, ד ג, ד יב, ד יח, ד יט, ה י-יא, ה יח-יט. וראה עוד רמב"ם דעות פי"ו-ז. [49] שמות כו יג; דברים ה טז; רמב"ם לאווין רפט; רמב"ם רוצח פי"א;

ובמחשבה: לא לחמוד רכוש של הזולת⁵⁹,
לא לקלל שום אדם⁶⁰, לא להכשיל שום
אדם במעשה, ואפילו בעצה⁶¹, לא לרכל
ולספר דברים על הזולת⁶², להוכיח את
הזולת כשאיננו מתנהג כשורה⁶³, לא
לבייש את הזולת⁶⁴, לא לנקום ולא
ליטור⁶⁵, לכבד זקנים וחכמים⁶⁶, לא
להונות את הזולת בדברים, ולא לצערו
בדברים⁶⁷, החיוב לקיים הבטחות⁶⁸.

שמירה על דרכי מסחר ומוסר עבודה
נאותים: איסור רבית על הלוואה⁷³, לא
לאחר לשלם שכר שכיר⁷⁴, לא להונות
במסחר⁷⁵, אכילת העובד בזמן עבודתו⁷⁶.

שיפוט הוגן וראוי: לא להעיד בשקר⁷⁷,
חיוב מינוי שופטים ושוטרים, וחיובי
דיינים לנהוג בצדק – שלא להטות
משפט, שלא לקחת שוחד, ופרטים שונים

הגנה על האוכלוסיות החלשות
שבחברה⁶⁹: לאהוב את הגר, ולא להונותו
בדברים ובממוץ⁷⁰, לא לענות יתום
ואלמנה, ולנהוג עמהם בזהירות מיוחדת⁷¹,

רמב"ם עשין רז, ולאווין רנב-רנג; רמב"ם דעות ו
ד, ומכירה פי"ד; חינוך מ' סג-סד, ומ' תלא;
טשו"ע חו"מ סי' רכח. [71] שמות כב כא;
דברים כד יז; רמב"ם לאווין רמא, רנו, רפ;
רמב"ם דעות ו י, מלוה ולוה פ"ג, וסנהדרין כ
יב; חינוך מ' סה, ומ' תקצ-א; טשו"ע חו"מ סי'
צז. [72] שמות כב כד; ויקרא יט י; דברים יד
כח; דברים טו ז; דברים כד יט; רמב"ם הל'
מתנות עניים, ומלוה ולוה פ"א; חינוך מ' סו-סז,
מ' רטו-רכג, מ' תעד, מ' תעה-תעט, ומ' תקצב-ג;
טור יו"ד סי' רמז-רנט, וסי' שלא-שלב, וחו"מ סי'
צז. [73] שמות כב כד; ויקרא כה לז; דברים
כג כ; רמב"ם לאווין רלה-ז; רמב"ם מלוה ולוה
פ"ד-ו; חינוך מ' סח, מ' שמג, ומ' תקעב; טשו"ע
חו"מ סי' קנט-קעז. [74] ויקרא יט יג; דברים
כד טו; רמב"ם עשין ר, ולאווין רלח; רמב"ם
שכירות פי"א; חינוך מ' רל, ומ' תקפח; טשו"ע
חו"מ סי' שלט. [75] ויקרא יט לה; ויקרא כה
יד; דברים כה יג; רמב"ם עשין רח, לאווין
רעא-ב, ולאווין רנ; רמב"ם מכירה פי"ב-יד, וגנבה
פ"ז-ח; חינוך מ' רנח-ט, מ' שלז, ומ' תרב; טשו"ע
חו"מ סי' רכו וסי' רלא. [76] דברים כג כה;
רמב"ם עשין רא, לאווין רסז-ח; רמב"ם שכירות
פי"ב; חינוך מ' תקעו-ח; טשו"ע חו"מ סי' שלז.
[77] שמות כ יג; דברים ה יז; רמב"ם לאווין
רפה; רמב"ם דעות פ"ט; חינוך מ' לז; טשו"ע

[59] שמות כ יד; דברים ה יז-יח; דברים ז כה;
רמב"ם לאווין רסה-ו; רמב"ם גזילה א ט-יא;
חינוך מ' לח, ומ' תטז; טשו"ע חו"מ סי' שנט.
[60] שמות כב כז; ויקרא יט יד; רמב"ם לאווין
שיז; רמב"ם סנהדרין פכ"ו; חינוך מ' רלא;
טשו"ע חו"מ סי' כו. [61] ויקרא יט יד; רמב"ם
לאווין רצט; רמב"ם רמב"ם רוצח יב יב-יד; חינוך
מ' רלב; טשו"ע יו"ד סי' רנא. [62] ויקרא יט
טז; רמב"ם לאווין שא; רמב"ם דעות ז א-ו; חינוך
מ' רלו. [63] ויקרא יט יז; רמב"ם עשין רה;
רמב"ם דעות ו ו-ט; חינוך מ' רלט. [64] אבות
ג טו; ב"מ נח ב; רמב"ם לאווין שג; רמב"ם דעות
ו ח; חינוך מ' רמ. [65] ויקרא יט יח; רמב"ם
לאווין שד-שה; רמב"ם רמב"ם דעות ז ז-ח; חינוך
מ' רמא-רמב. וראה במנ"ח מ' רמא ובחפץ חיים
בפתיחה, לאווין, ח-ט, בשיטות הראשונים אם
עובר על איסורים אלו דווקא במעשה או גם
בדיבור, עיי"ש. [66] ויקרא יט לב; רמב"ם
עשין רט; רמב"ם תלמוד תורה פ"ה-ו; חינוך מ'
רנז; טשו"ע יו"ד סי' רמב-ד. [67] ויקרא כה
יז; ב"מ נח ב; רמב"ם לאווין רנא; רמב"ם מכירה
יד יב-יד; חינוך מ' רלח; טשו"ע חו"מ סי' רכח.
[68] דברים כג כד; רמב"ם עשין צד; רמב"ם הל'
נדרים; חינוך מ' תקעה; טשו"ע יו"ד סי' רד.
[69] וראה גם ישעיה נח ז; יחזקאל יח ז.
[70] שמות כב כ; ויקרא יט לג; דברים י יט;

בהלכות דיינים שישפטו דין צדק⁷⁸, לא ומפורטת. להישבע לשקר⁷⁹.

תורת המוסר – ביהדות בימי הביניים ובראשית העת החדשה התפתחה יצירה ספרותית ייחודית בתחום האתיקה, הלא היא תורת המוסר. ספרות זו עוסקת בצורה מסודרת ומאורגנת בניתוח, בהסבר ובהדגמה של התנהגות ראויה ותיקון המידות⁸³.

באמצע המאה הי"ט למניינם נוסדה בליטא תנועת המוסר על ידי ר' ישראל ליפקין סלנטר⁸⁴, שהיתה תנועה רוחנית לתיקון המידות ולהעמקת מושגי יראת שמים. תורת התנועה חדרה מאז ועד היום כמעט לכל הישיבות הליטאיות, ובהמשך בצורות שונות גם לישיבות החסידיות, והפכה לחלק אינטגרלי של סדר היום בלימוד בישיבות.

דרכים אחרות ללימוד, עיון ויישום של עקרונות מוסר יהודיים התפתחו בספרות החסידות, ובתורתו המעמיקה של הרב

יחסים נאותים בינו לבינה: איסור ניאוף, גילוי עריות, וסטיות מיניות שונות⁸⁰, לא לגרוע שאר, כסות ועונה מאשתו⁸¹.

בנוסף לאלו יש גם מצוות מפורטות הנוגעות ל'מוסר' כלפי בעלי חיים, כגון מצות פירוק משא ואיסור צער בעלי חיים, מצות שילוח הקן, שלא לשחוט בהמה ובנה ביום אחד, איסור בשר בחלב, שלא לחסום בהמה בשעת עבודתה, ועוד⁸².

בחז"ל מצינו עוד כהנה וכהנה הנחיות, הדרכות והוראות מוסריות, הן ברמת העקרון והכלל, והן ברמת הפרט והדוגמה הייחודית. נתונים רבים אלו מפוזרים על פני ספרות חז"ל כולה בתלמוד ובמדרשים, ומהווים יסוד ובסיס לשיטות מסודרות ומאורגנות שנוצרו בימי הביניים ובעת החדשה, בצורה של ספרות מוסר ענפה

אבן-גבירול; חובות הלבבות, לרבנו בחיי אבן-פקודה; הגיון הנפש, לר' אברהם בר חיה; יסוד מורא, לר' אברהם אבן עזרא; ספר המדע, בתוך היד החזקה לרמב"ם; צידה לדרך, לר' מנחם אבן צמח; ספר המעלות, וספר המבקש, לר' שם-טוב אבן פלקירא; שערי תשובה, וספר היראה, לרבנו יונה גירונדי; כד הקמח, לרבנו בחיי בן אשר; מעלות המידות, לר' יחיאל בן יקותיאל ענו מרומא; ספר חסידים, לר' יהודה חסיד; שבט מוסר, לר' אליהו בן אברהם שלמה הכהן; מסילת ישרים, לר' משה חיים לוצאטו (הרמח"ל). כמו כן פורסמו אגרות מוסר, צוואות, הנהגות, שירי מוסר, ספרי דרוש, דרשות הספד, ספרות חסידות וספורי חסידים, ספרות קבלה, פרשנות לס' משלי ולפרקי אבות, וכיוצ"ב. [84] תקע/ 1810 – תרמג/ 1883.

ח"מ סי' כח. [78] שמות כג ו; שמות כג ח; ויקרא יט טו; דברים טז יט; רמב"ם סנהדרין פ"א פ"ה, פכ"א-פכ"ה; טוש"ע ח"מ סי' ח-ט. [79] ויקרא יט יב; רמב"ם לאווין סא; רמב"ם הל' שבועות; חינוך מ' רכו; טוש"ע ח"מ סי' רלו. [80] שמות כ יג; ויקרא פי"ח; דברים ה טו; רמב"ם איסורי ביאה פ"א-ג ופכ"א; חינוך מ' לה, ומ' קפח-רו; טוש"ע אבה"ע"ז סי' טו, וסי' כא-כד. [81] שמות כא י; רמב"ם לאווין רסב; רמב"ם אישות פי"ב; חינוך מ' מו; טוש"ע אבה"ע"ז סי' עג. וראה עוד פרטים רבים בנידון בע' מיניות. [82] ראה עוד בנידון בע' צער בעלי חיים. [83] דוגמאות: הפרק האחרון 'בהנהגת האדם', בספר אמונות ודעות לרב סעדיה גאון; ספר המעשיות ('חיבור יפה מהישועה'), לר' ניסים מקירואן; תיקון מידות הנפש, לר' שלמה

אברהם יצחק הכהן קוק⁸⁵.

ג. אתיקה רפואית יהודית

רקע היסטורי – הדיון וההתייחסות לבעיות אתיות ברפואה מבחינה יהודית-הלכתית הוא עתיק יומין, עקרונותיו מצויים כבר במקרא ובתלמוד, ובספרות ההלכתית בכל הדורות מצינו דיונים ייחודיים לבעיות מוגדרות ברפואה. אכן, עד לפני מספר שנים לא היה קיים מושג ייחודי והתייחסות נפרדת להיבטים רפואיים בהלכה ובאתיקה היהודית. יחד עם זאת, לאור התפתחות ענף כזה בעולם המחשבה העולמי-כללי, הורגש הצורך לייחד מקום לענף זה גם במסגרת היהדות, והוטבע המונח 'אתיקה רפואית יהודית'⁸⁶. בשנים האחרונות יש שימוש נרחב במושגים שונים, הבאים לייצג ולהבהיר את הקשר שבין הרפואה לבין היהדות. בנוסף למושג 'אתיקה רפואית יהודית' יש שימוש במושגים 'רפואה והלכה', 'רפואה ומשפט עברי' או 'הרפואה והיהדות'. מושגים אלו הם חופפים במידה רבה, אם כי הם אינם זהים, אלא מייצגים זוויות שונות של הקשר שבין הרפואה לבין תורת ישראל.

אף, שכאמור, התקיימו דיונים הלכתיים בנושאים רפואיים מאז ומעולם, הרי שבשנים האחרונות התרבו מאד הדיונים בכתב ובעל-פה בנושאי רפואה והלכה. כל גדולי הפוסקים בדורות האחרונים עסקו ועוסקים בבעיות המתחדשות לבקרים של הרפואה המודרנית בראי ההלכה. הם קבעו, התוו דרך, והכריעו בשאלות ההלכתיות והמוסריות כבדות המשקל שהרפואה המודרנית מציבה בפני הרופא, החולה והחברה בכללותה. הגישות ההלכתיות נידונות ומסוכמות באלפי מאמרים, במאות תשובות, ובעשרות ספרים וכתבי-עת ייחודיים לנושאים אלו⁸⁷. כנסים לאומיים במדינות שונות, בעיקר בישראל, בארה"ב, ובחלק ממדינות אירופה, וכנסים בינלאומיים⁸⁸ מתקיימים בתדירות גדלה והולכת. קולה של עמדת היהדות בנושאי רפואה והלכה נשמע ברמה בכנסים מקצועיים שונים בתחום הרפואה, ובדיונים על קביעת מדיניות בריאות ציבורית ומוסדית בישראל ובכל העולם.

הבדלים בין אתיקה רפואית יהודית ואתיקה רפואית כללית

כללי – אתיקה רפואית-יהודית,

לענייני רפואה והלכה – ראה במבוא לאנציקלופדיה זו. ראה גם מאמרו של מ. הלפרין, אסיא, סג-סד, תשנ"ט, עמ' 33 ואילך. [88] בשנים האחרונות אורגנו כנסים כאלו על ידי מכון שלוינגר לחקר הרפואה על פי התורה, ליד מרכז רפואי שערי צדק בירושלים; הסתדרות מדענים יהודים שומרי תורה (AOJS) בניו-יורק; המכון לאתיקה רפואית יהודית של האקדמיה היהודית בסן-פרנסיסקו.

[85] תרכה/ 1865 – תרצה/ 1935. [86] הראשון שטבע מונח זה והשתמש בו היה הרב ישראל-עמנואל יעקובוביץ בספרו הקלאסי *Jewish Medical Ethics*, New York: Bloch Pub, 1959; 2nd ed, 1975. אמנם מתרגמת הספר לעברית (גאולה בת יהודה רפאל) לא השתמשה במונח זה אלא קראה לספר 'הרפואה והיהדות', ירושלים: מוסד הרב קוק, 1966. [87] רשימת ספרים וכתבי עת המיוחדים

במובן של יישום עקרונות ההלכה והמוסר היהודי לבעיות רפואיות, מאופיינת ונבדלת מהאתיקה הרפואית הכללית⁸⁹ בארבעה מישורים: טווח הדיונים וההתייחסויות, שיטות הניתוח והדיון, המסקנות הסופיות, ועקרונות היסוד⁹⁰.

טווח ההתייחסות והדיון – ההלכה מתייחסת לכל הבעיות המוסריות ברפואה, אשר נידונות באתיקה הרפואית הכללית – הן 'הוותיקות' והן החדישות, ובנוסף לכך היא עוסקת בנושאים רפואיים-הלכתיים המיוחדים רק לשומרי תורה ומצוות.

מבחינת התפיסה היהודית הבסיסית אין כל הבדל בהתייחסות לשאלות של חולה הנוטה למות, הפלה, או השתלת איברים, ובין התייחסות לשאלות של טיפול רפואי בחולה בשבת, דיני ייחוד, או דיני נידה.

שיטות הניתוח והדיון – האתיקה הרפואית היהודית מנתחת את הבעיות המוסריות ברפואה באותן שיטות ועקרונות הלכתיים המשותפים לכל דיון הלכתי, תוך התבססות על מקורות ההלכה של התלמוד, ספרי הפסיקה, וספרות השאלות-ותשובות מכל הדורות. היסודות והפרטים העובדתיים של השאלה הרפואית חייבים להיות מוצגים בשלימותם על פי מיטב ההבנה המדעית, ולאחר מכן מבודדים מתוך נתוני השאלה את הגורמים העקרוניים והפרטניים מבחינת ההלכה,

ומשווים אותם לתקדימים הלכתיים רלוונטיים. היכולת להגיע למסקנה הלכתית ביחס לבעיה רפואית נתונה איננה מושגת בקלות. יש צורך בידע רב של כל מקורות ההלכה, בכושר ניתוח נכון של המושגים והנתונים המדעיים החדשים בהשוואה לעקרונות, למושגים ולתקדימים ההלכתיים, ובהבנה מעמיקה של הנתונים העובדתיים-מדעיים והאישיים של השואל, ורק בדרך כזו ניתן להגיע למסקנה הלכתית.

מאז חתימת התלמוד ועד ימינו מקובלת השיטה להכרעה הלכתית בדרך של שאלה-ותשובה, היינו ראשית מתקיימת הבעיה הרפואית המעשית, היא מוצגת לפוסק, ולבסוף מוכרעת ההלכה. בעתיד הנראה לעין יתכן שיהא צורך בשינוי בגישה בסיסית זו. כלומר, יהא צורך לקבוע מראש את המדיניות ההלכתית ואת עמדת ההלכה לבעיות מסובכות ברפואה המודרנית, על פי שיקולים צפויים מבחינה מדעית. שינוי זה מתבקש לאור העובדה שהבעיות הן סבוכות, הקידמה המדעית היא מהירה ביותר, והשינויים בבעיות הם גדולים. במצב כזה יתכן שהמתנה להתפתחות המדעית-רפואית הסופית, ורק אז קיום הדיון ההלכתי, עלול ליצור מצבים בלתי הפיכים שליליים מבחינת ההלכה. לפיכך יהא יתרון להכריע מראש ולכוון את ההתפתחות המדעית. מכל מקום, ההכרעה ההלכתית בבעיות חדשות נתונה אך ורק בידי פוסקי הלכה מובהקים,

(eds): *Bioethics Yearbook*, Vol 1: Theological Developments in Bioethics, 1991, pp. 179ff; Steinberg A, *Jewish Medical Ethics* 1(1):2, 1988

[89] ראה ע' תורת המוסר הכללי. [90] ראה Steinberg A, In: Gillon R (ed): — *Principles of Health Care Ethics*, 1994, pp. 65ff; Steinberg A, In: Brody BA, et al

בני המשפחה, הרופא, והפוסק. החולה מחוייב לחפש את דרכי הרפואה הטובים ביותר עבורו⁹⁵, יש לו זכות אוטונומית לבחור את המערכת הרפואית הנראית לו, ואת הפוסק המקובל עליו, ויש לו זכות להביע את רצונותיו ושאיפותיו האישיות; הרופא מחוייב לרפא ולטפל בחולה⁹⁶, ועליו להציע את דרכי האיבחון והטיפול הטובים ביותר לפי הבנתו ושיקול דעתו; הפוסק מחוייב לבחון את כל צדדי הבעיה הרפואית, את הנתונים והעמדות של החולה ושל הרופא, ולהכריע על פי עקרונות ההלכה כיצד לנהוג בכל מקרה נתון. הכרעתו מחייבת הן את החולה, והן את הרופא. מובן מאליו שתבנית זו מתייחסת אך ורק לנושאים רפואיים שיש בהם שאלות הלכתיות, אך אין זה נוגע כלל למצבים רפואיים 'טהורים', שבהם השיקול הרפואי הוא המכריע, שכן רק מי שבקי ויודע בחכמה ומלאכה זו רשאי לעסוק ולייעץ בענייני רפואה וטיפול רפואי⁹⁷. תבנית הכרעתית זו מהווה כעין פטרנליזם דתי-הלכתי – היא מאפשרת אוטונומיה מוגבלת לחולה, ככל שאין היא פוגעת בהלכה ברורה; היא מונעת פטרנליזם אישי של מטפל; והיא מחייבת קבלת הכרעה הלכתית, על פי הבנתו ושיקול דעתו של הפוסק.

הבקיאים בדרכי הפסיקה וההלכה, ואשר יש להם נסיון בהכרעות הלכתיות בנושאים מורדניים.

המסקנות הסופיות – מערכת ההלכה
מיועדת לספק תשובה סופית, מעשית ומוכרעת לשאלה המוצגת בפניה. זאת בניגוד לאתיקה הרפואית, שרואה את עיקר תפקידה בהגדרת הדילמות המוסריות הרלוונטיות, ובחידוד הצדדים השונים של הבעיה, ולא דווקא בהסקת מסקנות סופיות ומעשיות. אמנם מאז ומעולם היו מחלוקות בין הרבנים, ולא תמיד מגיעים פוסקי ההלכה לעמדה מוסכמת. דבר זה מצוי בישראל מאז שנחלקו תלמידי שמאי ותלמידי הלל, שלא שימשו כל צורכ⁹¹, אבל "אלו ואלו דברי אלקים חיים"⁹², ו"כל מחלוקת שהיא לשם שמים, סופה להתקיים"⁹³. דבר זה איננו שונה מכל מערכת משפטית נורמטיבית אחרת, אך קיימים מנגנוני הכרעה הלכתיים במקרים של חילוקי דעות⁹⁴. מבחינה זו אין כל הבדל מהותי בין שאלה רפואית, לבין כל שאלה אחרת מכל תחום מעשי או השקפתי בחיים.

התבנית ההלכתית לפתרון בעיות רפואיות מורכבת משלישיה: החולה ו/או

⁹¹ [91] סוטה מז ב; סנהדרין פח ב. [92] עירובין פרנס אחד אמרן, מפי אדון כל המעשים. [94] על שיטת הכרעה במחלוקת בתלמוד ובפוסקים – ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך ט, ע' הלכה, עמ' רמא ואילך. [95] ראה ע' בריאות הע' 39 ואילך, וע' חולה הע' 70 ואילך. [96] ראה ע' רפואה הע' 53 ואילך. [97] זאת

[91] סוטה מז ב; סנהדרין פח ב. [92] עירובין יג ב. [93] אבות ה טז. וראה חגיגה ג ב – 'בעלי אספות' (קהלת יב יא), אלו תלמידי חכמים שיושבים אספות ועוסקים בתורה, הללו מטמאין והללו מטהרין, הללו אוסרין והללו מתירין, הללו פוסלין והללו מכשירין, שמא יאמר אדם היאך אני למד תורה מעתה, תלמוד לומר

עקרונות היסוד של האתיקה הרפואית היהודית בהשוואה לעקרונות של האתיקה הרפואית הכללית:

חובות מול זכויות – המוסר היהודי, ובכללו האתיקה הרפואית היהודית, מבוסס על עקרונות ודרישות של חובות, התחייבויות, מצוות, ואחריות הדדית. קבלת התורה והאמונה מוגדרת כ'עול' מלכות שמים⁹⁸ וכ'עול תורה'⁹⁹, היינו קבלת האמונה והמצוות מטילה על היהודי חובות ואיסורים, וקבלת העול הזה הוא התכלית האמיתית של חיי היהודי בעולם הזה, והוא הנותן לו את הסיפוק הנפשי. המונח 'זכות' במובן המודרני של 'מה שמגיע לי' לא מצוי כלל בספרות המקרא והתלמוד. לעומת זאת האתיקה הרפואית הכללית מבוססת במידה רבה על עקרונות-יסוד מוסריות של זכויות וסיפוק הנאות. תפיסה אתית של זכויות ושל אוטונומיה אישית היא תפיסה מינימליסטית, המצדיקה החלטות אישיות ללא ביקורת חיצונית, כל עוד אין בהחלטות אלו משום פגיעה בזולת. לעומת זאת דורשת היהדות מימוש עצמי, המבוסס על דרישות מוסריות מחייבות מעבר להחלטה אישית רגעית ומזדמנת, ואשר מבוססת על מערכת ערכית כוללת ומחייבת את כולם.

פרטים ועקרונות – היהדות מעדיפה בדרך כלל את הגישה הקזואליסטית¹⁰⁰ בפתרון שאלות הלכתיות. היינו, על פי הגישה ההלכתית יש לבחון כל מקרה לגופו, לאור הממצאים והפרטים המייחדים אותו, ולבנות את התשובה מתוך פרטי המקרה אל המאפיינים הכלליים יותר, ועד לעקרונות הכלליים. כך למעשה בנויה ספרות השאלות-ותשובות, אשר מהווה את היסוד והבסיס העיקרי לפסיקת הלכות בנושאים מתחדשים. גישה זו נכונה במיוחד לשאלות רפואיות, שבהן מיגוון המשתנים המרכיבים את השאלות הוא רב ביותר, ובעל השפעה ניכרת, ולעתים אף מכרעת, על ההחלטה הסופית. לעומת זאת האתיקה הכללית מעדיפה את גישת העקרונות, היינו הגדרת מספר מצומצם של עקרונות מוסריים, והשלכתם על כל מקרה רפואי המייצג בעיה מוסרית¹⁰¹.

ערכים מוחלטים ויחסיים – היהדות מכירה בתפיסות מוחלטות אחדות, המכוננות עיקרים או יסודות¹⁰², רק בכל הנוגע למקור הסמכות של ההלכה והמוסר, היינו ל'מהותו' של הקב"ה¹⁰³, לתקיפותם המוחלטת של הנביאים המוסרים את דבר ה'¹⁰⁴, ולנצחיותה של התורה¹⁰⁵. בנוסף למקור הסמכות של ההלכה והמוסר יש דרישה לתפיסה מוחלטת גם ביחס לאמונה

על פי הנפסק בשו"ע יו"ד שלו א. [98] ברכות יג ב. [99] אבות ג ו. [100] casuistic. [101] ראה ע' תורת המוסר הכללי. [102] הלוא המה שלוש עשרה העיקרים או היסודות שנוסחו על ידי הרמב"ם בפירוש המשנה, הקדמה לפרק חלק של סנהדרין. [103] יסוד א' – להאמין במציאות הבורא;

יסוד ב' – להאמין שהקב"ה אחד ויחיד; יסוד ג' – לשלול כל גשמות מהבורא; יסוד ד' – להאמין בנצחיות הבורא; יסוד ה' – לשלול אלהות אחרת. [104] יסוד ו' – להאמין בנביאים; יסוד ז' – להאמין בנבואתו הייחודית של משה רבנו. [105] יסוד ח' – להאמין שהתורה כולה ניתנה למשה על ידי הקב"ה; יסוד

מוחלט במובן שהוא תמיד ובכל מקרה עדיף על כל ערך אחר המתנגש עמו. לערכים השונים יש משקל סגולי שונה, וקיימת מערכת מבוססת של קביעת העדפות וקדימויות בהתאם לסוג הערכים המתנגשים, ובהתאם לנתונים הספציפיים של המקרים¹¹¹. תפיסה זו של היהדות מבוססת על ההכרה בעובדה "שלא ניתנה התורה למלאכי השרת"¹¹², אלא היא ניתנה לבני אדם שבאופן מהותי אין להם היכולת להגיע לשלמות המוחלטת. המשימה המוטלת על בני אדם היא: "יתגבר כארי לעמוד בבוקר לעבודת בוראו"¹¹³, היינו הדרישה היהודית היא לחתור ולבקש את ההשגה האלקית והשלמות התורנית, ושכרו הוא בהתאם למאמץ שהוא משקיע בחתירה לשלמות¹¹⁴, אבל ידוע שדבר זה איננו בר-השגה, וכדברי שלמה המלך: 'כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא'¹¹⁵.

הוראה אתיקה – מטרת הלימוד וההוראה של אתיקה רפואית יהודית, כמו הלימוד של כל חלק מחלקי התורה שיש לו השלכה מעשית, היא על מנת לשמור

בהשגחה פרטית, בשכר ועונש, בביאת המשיח ובתחיית המתים¹⁰⁶. אכן אין היהדות דוגלת באופן כללי בתפיסה של ערכים או הלכות בודדים מוחלטים, אלא מעדיפה את הדרך הבינונית, 'שביל הזהב', היינו מציאת המאזן הנכון בין ערכים או הלכות מתנגשים ביחס למקרה ספציפי. כך קבע שלמה המלך: 'אל תהי צדיק הרבה וגו', אל תרשע הרבה וגו', טוב אשר תאחז בזה וגם מזה אל תנח את ירך'¹⁰⁷, וכך הגדיר הרמב"ם: "הדרך הישרה היא מידה בינונית שבכל דעה ודעה מכל הדעות שיש לאדם, והיא הדעה שהיא רחוקה משתי הקצוות ריחוק שווה, ואינה קרובה לא לזו ולא לזו"¹⁰⁸. הדרישה המוסרית מהאדם הממוצע היא לנהוג במאזן נכון וראוי בין ערכים מתנגשים, ולהתרחק מקיצוניות ומהעדפה של הקצוות הערכיים, גם אם מדובר בערכים חיוביים. אמנם יש הנאים מסויימים ו/או אנשים בדרגות מסויימות שקיימת לגביהם הצדקה מוסרית לנטות לפנים משורת הדין, ולנהוג בדרכי קדושה ופרישות¹⁰⁹, אך זה החריג ולא הכלל, ואפילו לגבי המצבים החריגים הללו יש כללים מוגדרים ומגבילים¹¹⁰. באופן עקרוני אין, איפוא, ביהדות ערך

הממוצעת, הכוללת מיצוע והשלמה של צדדים שונים, ולעתים מנוגדים. ספירה זו נחשבת במובנים רבים כנקודת המרכז של כל הספירות. בתבנית האדם הוא מסומלת על ידי גוף האדם, שהוא עיקר תבנית האדם, ובתוכו של האיברים הפנימיים החיוניים לקיומו – ראה בס' שלשה עשר עלי השושנה, הרב ע. שטיינזלץ, עמ' 355. [109] ראה מסילת ישרים פי"ג. [110] ראה ע' יסורים. [111] ראה דוגמאות לכך בע' קדימויות בטפול רפואי הע' 2 ואילך. [112] ברכות כה ב. [113] הסעיף הראשון בשו"ע או"ח. [114] "לפום צערא אגרא" – אבות ה כ. [115] קהלת ז כ.

ט' – להאמין בתוכנה ובנצחיותה של התורה. וראה במו"נ ג לד: "לא יתכן שיהו המצוות נרשמות כפי שינויי מצבי בני אדם והזמנים, כמו הרכבת התרופה, שמיוחדת הרכבה לכל אדם כפי מזגו באותה העת, אלא ראוי שתהא ההנהגה התורתית מוחלטת כללית לכל וכו', ומפני זה אין ראוי שיוגבלו הדברים המכוונים מטרה ראשונה שבתורה, לא בזמן ולא במקום". [106] יסודות י-ג. [107] קהלת ז טז-יח. [108] רמב"ם דעות א ד. וראה עוד בפ"ד משמונה פרקים לרמב"ם, ובלח"מ דעות שם. בתורת הקבלה מייצגת הספירה "תפארת" את הגישה של המידה

ולעשות¹¹⁶. אין היהדות עוסקת בנושאים כאלו לצורך הדיון האקדמי גרידא, אלא הדיון והלימוד נעשים כדי ליישם ולהפעילם הלכה למעשה.

מערכת יחסי חולה-רופא איננה מערכת חוזית-התנדבותית, אלא מערכת מחייבת. יש מצווה על החולה לחפש טיפול וריפוי, ולהימנע מתחלואה, ויש מצווה על הרופא לרפא ולטפל. הרופא נתפס כשליחו של הקב"ה לריפוי ולטיפול בחולה¹¹⁷. החולה איננו בן-חורין להחליט באופן אוטונומי שהוא מסרב טיפול שיכול להועיל לו, ובוודאי טיפול שיכול להציל את חייו, ואסור לו לסמוך על הנס, אלא הוא חייב לעסוק ברפואתו בדרך המקובלת ברפואה האנושית¹¹⁸.

ערך החיים הוא ערך עליון לפי תפיסת היהדות, ולפיכך הוא דוחה כמעט את כל האיסורים שבתורה¹¹⁹. זאת בניגוד לתפיסות אתיות עכשוויות המבטלות כמעט לחלוטין את ערך החיים כערך עצמאי, ומתייחסות בעיקר ל'איכות החיים' כערך תחליפי לערך החיים¹²⁰. אמנם גם ביהדות, לדעת רוב הפוסקים, ערך החיים איננו ערך מוחלט, ובתנאים מוגדרים היטב יש ערכים הדוחים אותו¹²⁰, אך אין זה גורע מחשיבותו העצמאית הרבה כאחד הערכים החשובים ביותר במוסר היהודי.

עקרונות אתיים – ארבעת העקרונות המקובלים באתיקה הרפואית הכללית כיום¹²¹, בוודאי מקובלים גם על היהדות מבחינה עקרונית, אך לא בדרך שחלקם מוגדרים כיום על ידי אתיקאים רבים, ובעיקר לא ביחסם ההדדי. שכן השאלה המעשית היא קביעת הקדימויות וההעדפות בין העקרונות השונים במצבי התנגשות ביניהם, ולא עצם הגדרתם.

עקרון האוטונומיה¹²¹, אשר נתפס באתיקה הרפואית הכללית כעקרון החשוב ביותר, שונה בתפיסתו על פי עקרונות היהדות. אין ספק, שהבסיס הרעיוני העומד מאחורי עקרון האוטונומיה, היינו הצורך לכבד את הזולת כמטרה ולא כאמצעי, הוא עקרון מקובל ביהדות: 'כי בצלם אלקים עשה את האדם'¹²², בא ללמדנו שכל אדם נברא בצלם אלקים, וכל בני האדם שווים בכך, שכן חביב אדם שנברא בצלם, חיבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם אלקים, שנאמר 'כי בצלם אלקים עשה את האדם'¹²³, וכן נאמר: 'הלא אב אחד לכולנו, הלא א-ל אחד בראנו, מדוע נבגד איש באחיו'¹²⁴. על פי עקרון זה מובנים דרישות חז"ל והפוסקים לכבד את הזולת, ולסייע לו.

באופן כללי ניתן לומר, שאוטונומיה בצורתה הקיצונית מנוגדת להשקפת

[116] ראה קידושין מ ב – גדול תלמוד שמביא לידי מעשה. [117] ראה ערך רפואה הערה 45. [118] ראה ערך חולה הערה 70 ואילך. יש הרואים בספר איוב מעין מערכת יחסי חולה-מטפל, עם תיאור הקשיים והכשלונות של המטפל – ראה, Kutz I, *BMJ* 321:1613, [119] 2000. ראה ערך נוטה למות (א) הערה 183 ואילך. [120] ראה ערך נוטה למות (א) הערה 347 ואילך. [121] ראה ערך תורת המוסר הכללי. [122] בראשית ט ו. [123] אבות ג יז. וראה גם סנהדרין לח א. [124] מלאכי ב י.

[116] ראה קידושין מ ב – גדול תלמוד שמביא לידי מעשה. [117] ראה ערך רפואה הערה 45. [118] ראה ערך חולה הערה 70 ואילך. יש הרואים בספר איוב מעין מערכת יחסי חולה-מטפל, עם תיאור הקשיים והכשלונות של המטפל – ראה, Kutz I, *BMJ* 321:1613, [119] 2000. ראה ערך נוטה למות (א) הערה 183 ואילך. [120] ראה ערך נוטה למות (א) הערה 347 ואילך. [121] ראה ערך תורת המוסר הכללי. [122] בראשית ט ו. [123] אבות ג יז. וראה גם סנהדרין לח א. [124] מלאכי ב י.

היהדות; מאידך, אוטונומיה חלקית מתאימה לתפיסת ההלכה, אלא שיישומה דורש קבלת החלטות על ידי גורמים שונים ממה שהפילוסופיה הכללית קובעת.

היהדות מכירה ביכולת המונחת ביסוד עקרון האוטונומיה, היינו הבחירה החפשית: "רשות לכל אדם נתונה, אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק הרשות בידו, ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע הרשות בידו"¹²⁵. וכן: "היא [הבחירה] התחלה לכל הפעולות וההסכמות האנושיות וההנהגות הנמוסות, שיתוקן בהם היישוב המדיני, שאי אפשר זולתה"¹²⁶. אכן, רוב הוגי הדעות היהודים התלבטו בסתירה שבין ההשגחה הפרטית והיידע של הקב"ה, לעומת הבחירה החופשית של האדם: "היות האדם בעל יכולת והשי"ת יידע כל דבר — הוא סתירה"¹²⁷; וכן: "שלא תאמר והלא הקב"ה יודע כל מה שיהיה, וקודם שיהיה ידע שזה יהיה צדיק או רשע, או לא ידע. אם ידע שהוא יהיה צדיק אי אפשר שלא יהיה צדיק, ואם תאמר שידע שיהיה צדיק ואפשר שיהיה רשע, הרי לא ידע הדבר על בוריו"¹²⁸. לכך ניתנו תשובות רבות על ידי הוגי

הדעות השונים, וכפי שכתב הרמב"ם¹²⁹: "דע שתשובת שאלה זו ארוכה מארץ מידה ורחבה מני ים, וכמה עיקרים גדולים והררים רמים תלויים בה". אחת הגישות הבסיסיות להבנת הסתירה הזו היא הנחת היסוד שחופש הבחירה איננו מוחלט, אלא שקיימת מערכת יחסים מורכבת בין עקרון הבחירה החפשית לבין עקרון ההשגחה הפרטית. היינו, פעולות ומעשי בני אדם מבחינת ההשקפה היהודית אינם חופשיים באופן מוחלט, אך גם אינם מוכתבים באופן מוחלט. יחד עם זאת סבורה היהדות, שעקרון הבחירה החפשית "עיקר גדול הוא, והוא עמוד התורה והמצווה", שכן אין כל משמעות לציווי התורה, לשכר ולעונש, ללא בחירה חפשית¹³⁰. זאת בניגוד גמור לדעתם של האיסיים, חכמי האיסלם, ופילוסופים שונים, שדגלו בעבר, ויש הדוגלים גם כיום, בתיאוריות פטליסטיות ודטרמיניסטיות, השוללים בחירה חופשית ומקירות כל שהיא, וסבורים שהכל נגזר מראש¹³¹.

אשר על כן, הזכות לאוטונומיה על פי ההלכה היא מוגבלת. בוודאי שאישים בעלי כושר שיפוט לקוי אין החלטותיהם "האוטונומיות" קבילות, היינו שאין לכבד

[125] רמב"ם, תשובה ה א; שמונה פרקים, פ"ח; מו"נ, ג, יט-כא. [126] ר"י אלבו, ס' העיקרים, א ט. עקרון הבחירה החפשית ביהדות נמצא גם ברס"ג, אמונות ודעות, ד ו; ריה"ל, ס' הכוזרי, ה יט-כ; ראב"ד, ס' אמונה רמה, מאמר ב, עיקר ו, פ"ב; רלב"ג, ס' מלחמות ה, ג ו; ר"י אלבו, ס' העיקרים, ד ה; רמח"ל, דרך ה', ח"ב פ"א ואילך. [127] ר' משה נרבוני, מאמר הבחירה, דברי חכמים, הוצ' אליעזר אשכנזי, מץ, תרט. למעשה כבר במשנה, אבות ג כ, אמר ר' עקיבא הכל צפוי והרשות נתונה. [128] רמב"ם, תשובה ה ה.

[129] שם. וראה בהשגות הראב"ד, שם. [130] רמב"ם, שם, ה"ג. [131] ראה רבנו בחיי, חובות הלבבות, שער ג; רמב"ם, מו"נ ג יז. אמנם מצינו מקרים חריגים שבהם ניטלה הבחירה החפשית מאנשים מסויימים. למשל פרעה, סיחון, והכנענים שחטאם היה כה גדול עד שהעונשם היה שנמנעה מהם הבחירה החופשית לחזור בתשובה (רמב"ם תשובה ו ג). ולהיפך, משה רבנו ויהושע בן נון נמנעה מהם הבחירה כי הגיעו למעלות כה גבוהות עד שנדמו למלאכים (משך חכמה, בהקדמה לחומש שמות).

את החלטותיהם¹³²; כמו כן ברור הוא, שהחלטות הפוגעות בזולת אינן קבילות זכות אוטונומית, שכן על כך מבוססות המצוות והאיסורים שבין אדם לחברו, כגון איסור חובל בחברו, איסורי ריבית, איסורי הונאה, איסורי רכילות ולשון הרע וכיוצא באלו. אך גם החלטות אוטונומיות על ידי אנשים בעלי כושר שיפוט שכלי תקין, ואשר נוגעות לפרט בלבד, לא תמיד קבילות הן, והיינו במצבים שהחלטה נוגדת הלכה. כוחו של הדין הוא לדחות את ההחלטה האישית של איש מישראל, ואין הוא בן-חורין לבחור התנהגות, ואפילו מחשבה, הנוגדת את התורה וההלכה, אף-על-פי שיש לו את היכולת לעשות זאת. יתר על כן, חז"ל קבעו שכל ישראל ערביין זה בזה¹³³, ולכן יש לכל אחד זכות וחובה למחות בחברו מדין מצות תוכחה, ולהפרישו מעשיית חטא, גם אם ההחלטה לעשות חטא התקבלה על ידי האיש בצורה שקולה וללא פגיעה בזולת¹³⁴.

חירות הפרט מודגשת בתורת ישראל ביחסה השלילי לעבדות, ובהסבר שניתן ע"י חז"ל לרציעת אזנו של עבד עברי¹³⁵. התפיסה היהודית העקרונית היא, שהאידיאל של חירות הפרט מתגשם בחופש האישי ביחס לבני אדם אחרים, אך בכפיפות ובשעבוד מלא לעבודת-השם ולקיום התורה: "שאיין לך בן חורין אלא

מי שעוסק בתלמוד תורה"¹³⁶.

אכן, במקרים שאינם כלולים בהגבלות שנמנו לעיל, היינו כאשר האדם הוא בר-דעת והחלטותיו נוגעות לו-לעצמו מבלי לפגוע בזולתו ומבלי לפגוע בהלכות התורה, יש לכל אדם זכות להחליט כיצד לנהוג. כמו כן העקרון הנלווה לאוטונומיה, הכולל את החובה לכבד את הזולת, הינו עקרון חשוב ביותר בהלכה: ואהבת לרעך כמוך¹³⁷, זה כלל גדול בתורה¹³⁸; מה דעלך סאני לחברך לא תעביד, זו היא כל התורה, ואידך פירושא הוא זיל גמור¹³⁹; יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך¹⁴⁰; יהי כבוד חברך כמורא רבך, ומורא רבך כמורא שמים¹⁴¹.

כמו כן אין ספק שיש מקום לשיקולי אוטונומיה במערכת יחסי חולה-רופא. השאלה היא מה מידת התוקף של עקרון זה במערכת יחסים זו, כאשר ברור שיש מצבים שבהם צריך להכריע בין עקרון האוטונומיה לבין עקרונות מוסריים אחרים, כגון שימור החיים, מניעת נזק מהזולת, והטבה לזולת, או במקרים ספציפיים שבהם יש התנגשות בין דרישות ההלכה לדרישות האוטונומיה. על פי התפיסה היהודית יש אמנם חופש בחירה לאדם, כאמור לעיל, אך עצם העובדה שיש ביד האדם היכולת לבחור באופן חופשי, איננה אומרת שיש לו היתר

וראה בספר המצוות מ"ע רו; סמ"ג עשין ט; ס' החינוך מ' רמג. [139] שבת, לא א. ועי' ביראים השלם, סי' רכד, ובפי' המהרש"א שבת, שם. [140] אבות, ב י. ועי' בפי' רבנו יונה, ובתוספות יו"ט, שם; רמב"ם, דעות ו ג. [141] אבות, ד יב. ועי' ברכות כח ב, שרי"א אמר לתלמידיו

[132] ראה ע' שוטה וע' פתי. [133] סנהדרין כו ב; שבועות לט א. [134] ראה ע' הסכמה מדעת. [135] ראה קידושין, כב ב. וראה בע' און הע' 41 ואילך, על רציעת האוזן. [136] אבות, ו ב. [137] ויקרא, יט יח. [138] תו"כ, פר' קדושים; ירושלמי נדרים, ט ד.

לזולת¹⁴⁶ הם עקרונות יהודיים-הלכתיים ברורים ומוגדרים. על פי היהדות אסור לגרום נזק לזולת לא רק באופן פסי-גופני, אלא גם באופן נפשי-רגשי, באופן ממוני, בדרך של פגיעה בשם הטוב, או פגיעה בפרטיות הזולת¹⁴⁷. יתר על כן, על פי ההלכה קיימת חובה ברורה לא רק להימנע מגרימת נזק לזולת, אלא גם לעשות טוב לזולת היא חובה הלכתית, ולעיתים בת-עונשין בהימנעות מעשייתה. זאת בניגוד לחוק הכללי ולאתיקה הכללית, שעל פי רוב קיימת מבחינתם חובה וענישה רק ביחס למניעת נזק, אבל אין חובה מוחלטת וזוהה לעשיית טוב. גמילות חסד נחשבת על פי שיטות אלו כמעשה ראוי לשבח, אך לא חובה מוגדרת.

תורת המוסר הפלילי

א. הגדרת המושג

תורת המידות היא הענף בפילוסופיה הכללית הדין בבעיות ובשיפוטיות מוסריים של הכוונות והרצונות של בני אדם. הוא מתייחס להתנהגות אנושית בהגדרת הנכון והבלתי-נכון בפעולות אנוש, והטוב והרע במאווייו ובתוצאות מעשיו.

יש המחלקים את תורת המידות לאתיקה¹, אשר דנה בהיבטים התיאורטיים והעקרוניים של הערכים, ובחשיבה

לעשות זאת. האדם מישראל מחוייב לנהוג על פי ההלכה, ודבר זה כרוך בהכרח בהגבלה של חופש הבחירה והאוטונומיה. התפיסה היהודית ביחס לעקרון האוטונומיה יכולה להסתכם בדרך הבאה: אמנם יש מידה מסוימת של אוטונומיה בכל הנוגע למצבים שאינם מוכתבים ואינם מוגדרים על פי ההלכה, ודבר זה מוצא את ביטויו גם במצבים רפואיים שונים, כגון הצורך בהסכמתו המודעת של החולה לטיפולים ניסיוניים, או לבחירה בין טיפולים חלופיים שונים¹⁴², או הרשות לחולה נוטה למות לסרב בתנאים מסוימים טיפולים מאריכי-חיים מסויימים¹⁴³, אך בכל מצב בו יש עמדה הלכתית ברורה על היהודי (רופא, חולה, או כל אדם אחר) לוותר על הבחירה החופשית שלו, ולנהוג על פי דרישות ההלכה, ולא על פי הנטיות הרצוניות שלו.

ההלכה שוללת ומבטלת את עקרון האוטונומיה כשמולה עומד ערך החיים. על כן אין ערך להחלטה כל שהיא ליטול חיי אדם, בין בעצמו¹⁴⁴, בין על ידי זולתו¹⁴⁵. היוצא, איפוא, שערך החיים והבריאות של האדם עולים בחשיבותם על ערך האוטונומיה, ולכן אין להתחשב לכתחילה בדרישות והחלטות שעלולות לגרום נזק לפרט, גם אם ההחלטה נעשית באופן אוטונומי.

עקרונות ההטבה לזולת, ואי-גרימת נזק

[143] ראה ע' נוטה למות (א) הע' 234 ואילך.
[144] ראה ע' אָבוד עצמו לדעת. [145] ראה ע' נוטה למות(א). [146] ראה ע' תורת המוסר הכללי. [147] ראה לעיל הע' 44 ואילך.
[1] מקור המילה הוא יוונית – ethike, שפירושו

זהוהו בכבוד חבריכם, וביבמות, סב ב, שתלמידי ר' עקיבא מתו בפרק אחד, מפני שלא נהגו כבוד זה בזה. וראה בהרחבה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ז, ע' דרך ארץ, עמ' תרצו-תש. [142] ראה ע' הסכמה מדעת, וע' נסויים רפואיים בבני אדם.